

**Живчик О.В.,
аспірантка
кафедри німецької мови
Горлівського державного
педагогічного інституту
іноземних мов**

ДИФЕРЕНЦІЙНІ РИСИ ТА КОГНІТИВНА МОДЕЛЬ СЛОВОТВІРНОГО ПОРІВНЯННЯ

Уподібнення двох об'єктів або їх ознак традиційно вважається головним методом пізнання людиною навколишнього світу. Метою та кінцевим результатом цього процесу є пізнання властивостей предметів та явищ, що нас оточують, та адекватне розуміння відносин між об'єктами реального світу. Операція порівняння в такому розумінні являє собою основу всякого пізнання. Будучи втіленим в мові, цей процес отримує певну матеріальну оболонку – мовні явища, котрі своїм значенням репрезентують результат розумового порівняння. До таких явищ належать мовні порівняння та метафори.

Компаративна семантика постає вирішальною категоріальною ознакою, на підставі якої різнорівневі мовні явища поєднуються до категорії компаративності. Теоретично до складових цієї категорії можна відносити як порівняння так і метафори, залишаючи поза увагою їх відмінності, адже в основі цих мовних явищ лежить здатність людського розуму зіставляти предмети, явища, або їх ознаки та залежно від результатів цього зіставлення робити висновки про їх тотожність, схожість або відмінність. А. Вежбицька характеризує порівняння та метафору як "родину мовних явищ" [3, 143], члени якої пов'язані між собою, як це і належить родичам, спільними, схожими ознаками, які в той же час відрізняються один від одного певними індивідуальними рисами. Якщо питання про спільну природу мовних порівнянь та метафор можна вважати вирішеним (майже всі лінгвісти згодні, що дані мовні явища ґрунтуються на зіставленні двох предметів, які мають – реально або гіпотетично – щось спільне між собою) [див., напр., 3; 4; 11], то проблема диференціальних ознак цих явищ залишається в центрі лінгвістичних дискусій. З іншого боку, зосередження уваги на когнітивному аспекті даної проблеми надає нашому дослідженню особливої актуальності з огляду на новітні тенденції розвитку лінгвістичної науки. В рамках когнітивної лінгвістики зміст та структура мовних категорій, в тому числі й категорії компаративності, досліджуються під іншим кутом, з урахуванням людського фактору, що дозволяє розкрити роль мови в пізнавальній діяльності людини та взаємозв'язків мовних знань та знань про навколишній світ.

Предметом нашого дослідження являються диференційні риси мовного порівняння на рівні словотвору. Головне завдання даної статті полягає у створенні когнітивної моделі репрезентації розумової операції порівняння на словотвірному рівні. Вирішення наступних питань сприятиме, на наш погляд, розв'язанню головного завдання дослідження: 1) дослідити традиційні підходи до вивчення порівняння та метафори; 2) дослідити мовну репрезентація когнітивної моделі

метафори та визначити притаманні їй особливості; 3) враховуючи формальні та глибинні ознаки словотвірного порівняння та метафори виявити їх диференційні риси; 4) встановити когнітивну модель словотвірної репрезентації порівняння та 5) дослідити мовну реалізацію диференціальних рис порівняння.

Інтерес дослідників мов до вивчення метафор та порівнянь не вщухає ще з античних часів. Структурно-семантичні аспекти метафори та порівняння, глибинні механізми породження та питання співвідношення між ними і в наш час користуються підвищеною увагою науковців. Так, наприклад, порівняльна точка зору на метафору (comparison view), прихильники якої, серед яких Ш. Баллі, Дж. Міллер, розуміють метафору як еліптичне порівняння, як "порівняння, в якому щось випущено" [10, 260], зазнала критичних зауважень в роботах А. Вежбицької: "Сказати, що метафора – це скорочене, редуковане порівняння, – означає сказати, що відмінність між метафорою та порівнянням не є семантичною; інакше кажучи, приведене класичне формулювання поміщає відмінність між метафорою та порівнянням в поверхневу, а не в глибинну структуру" [3, 142].

Відомий лінгвіст Д. Девідсон підкреслює головний недолік розуміння метафори як еліптичного порівняння, який полягає у спрощенні глибинного значення метафори, яке під таким кутом зору постає "напрочуд очевидним та доступним" [4, 182]. Досліджуючи семантичні відмінності між порівнянням та метафорою, він наголошує, що "всі порівняння істинні, а більшість метафор – неправильні" [4, 185], адже суперечливість метафоричного висловлювання спонукає слухача шукати глибинні імплікації.

Присвятивши своє дослідження відношенням тотожності та подібності, які людський розум встановлює між предметами реального світу, Н. Д. Арутюнова приходить до висновку, що метафора є гібридом тотожності та уподібнення, виникає там, де схожості надається вигляд тотожності [2, 279]. Стосовно ж взаємозв'язків між порівнянням та метафорою, слушно зазначає, що "метафора є не тільки і не стільки спрощеним порівнянням, скільки спрощеним протиставленням" [1, 18]. Проілюструємо викладене вище на прикладі: (1) В сухом лесу *стреляет* длинный кнут, ... І. Бунін, "Молодість" [14, 339]. Як бачимо, дієслово "*стреляет*" вжито у метафоричному значенні з метою створення більш яскравого образу, який в більшій мірі відображав би такий стан речей, яким його бачить автор вірша. Відбувся перенос схожої ознаки з однієї сутності (*постріл - стріляє*) на іншу (*бати́г - стріляє*). Дана метафора легко трансформується у протиставлення: "*не бати́г, а постріл*", а порівнювальні сутності опиняються у відношеннях тотожності: "*бати́г є постріл*". В наслідок цього виникає відчуття неправильності, семантичної неузгодженості, що є головними "симптомами" метафори, які не дозволяють читачеві або слухачеві сприймати подібні вислови в буквальному значенні.

Дж. Лакофф, досліджуючи механізми концептуалізації людиною свого досвіду, стверджує, що будь-який концепт можна описати в термінах образних схем, які структурують як власно просторовий досвід людини, так і абстрактні категорії. [7, 174] Згідно з його теорією когнітивного моделювання, "будь-які метафоричні переноси можуть трактуватись в термінах образних схем: перенос від сутностей однієї сфери до сутностей іншої сфери слід розуміти в термінах схеми ДЖЕРЕЛО – ШЛЯХ – ЦІЛЬ, хоча в таких випадках ШЛЯХ не специфікується." [7, 175] Виходячи

з цього можна зробити висновок, що елемент ШЛЯХ, який символізує зв'язок між двома сутностями, знаходиться поза зоною мовної реалізації когнітивної моделі метафори:

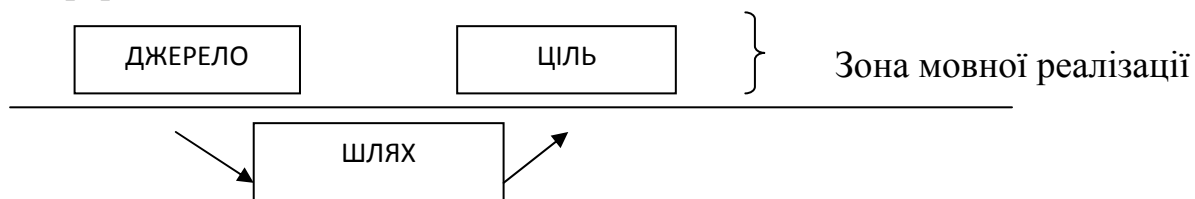

Схема 1. Когнітивна модель мовної репрезентації метафори.

Розглянемо репрезентацію когнітивної моделі метафори на прикладі: (2) Глаза – огонь, лоб – зеркало, волосы – золото, зубы – жемчуг... (використано приклад А. Вежбицької) [3, 147]. Як бачимо, мовної реалізації зазнали лише вихідний пункт асоціації та її кінцевий пункт. Згідно з теорією Дж. Лакоффа, в зоні мовної реалізації знаходяться елементи ДЖЕРЕЛО метафори (*вогонь, дзеркало, золото, перли*) та ЦІЛЬ метафори (*очі, чоло, волосся, зуби*), в той час як будь-який натяк на те, чому в межах даного висловлювання між зазначеними вище предметами, які в реальному житті ніяк не пов'язані один з іншим, виникають якісь відношення, та на характер цього зв'язку в даній метафорі є відсутнім. Крім того, спільні ознаки цих предметів, на підставі яких відбувається порівняння одних з іншими, не знаходять мовного втілення та залишаються в сфері мовної інтенції творця метафори. Як правило, це призводить до характерної для метафори неоднозначності: що означає метафора "зуби – жемчуг" – зуби сіруватого кольору, або мають лише перлинам притаманне сяйво, їх характерний блиск, чи може зуби маленькі, округлої форми, наче перли? З цього приводу доречно привести висновок Н.Д. Арутюновой, що "сутність метафори полягає в "заглушуванні" вказівок на спільну ознаку" [2, 279].

Отже, можна зробити висновок, що мовна реалізація когнітивної моделі метафори відзначається двома особливостями: по-перше, відсутність вказівок на встановлені людським розумом зв'язки між певними сутностями (оскільки такі зв'язки виникають саме в процесі порівняння двох предметів, ми пропонуємо називати їх "компаративні відношення"); по-друге, відсутність вказівок на спільну для порівнюваних сутностей ознаку (в нашому дослідженні це "основа порівняння"), яка постає основою асоціації для творця метафори. Мовне втілення зазначених особливостей знаходиться в певному зв'язку з такими глибинними ознаками метафор, як вигляд протиставлення, тотожності, а й іноді відчуття їх неправильності, "семантичного вибуху", адже, як говорив Хосе Ортега-і-Гассет, краса метафори починає сяяти там, де закінчується її істинність.

Слід зауважити, що характер залежності глибинної семантики метафори від формального втілення компонентів логічного порівняння не є метою даного дослідження. На наш погляд, на питання, чи є глибинні ознаки метафори, які відрізняють її від порівняння, обумовленими відсутністю вказівок на компаративні відношення та на основу порівняння, або навпаки – глибинна семантика метафори накладає певні обмеження на її мовну реалізацію, не має однозначної відповіді, як і на питання, що слід вважати первинним – порівняння або метафору.

Встановлені особливості мовної реалізації когнітивної моделі метафори постають суттєво важливими та набувають диференційного значення. Аналіз мовної

репрезентації порівняння на синтаксичному рівні, тобто синтаксичних порівняльних конструкцій, дозволяє стверджувати, що мовна експлікація порівняння (в нашому дослідженні це "показник компаративних відношень") та наявність вказівки на основу порівняння являються формальними, або зовнішніми відмінностями між порівняннями та метафорою. Наприклад: (3) И сердце в тайной радости тоскует, / что жизнь, как степь, пуста и велика. І. Бунін "Молодість" [14, 340] В даному прикладі наявність показника компаративних відношень (порівняльного сполучника "как") відіграє роль з'єднувальної ланки між двома непов'язаними в реальному світі сутностями (*життя* та *степ*), зв'язок між якими виникає лише в процесі порівняння. Крім того, основа порівняння виражається експліцитно (*пуста, велика*), що сприяє більш точному уявленню про предмет порівняння.

В деяких випадках основа порівняння не експлікується окремими мовними одиницями, як в прикладі (3), а відсилає до певного образу або ситуації, що вважається типовою, добре знайомою для певного кола мовців. Наприклад: (4) Как руки фурий, / Торчит над бездною из скал / Колочий, искривленный бурей, / Сухой и звонкий астрагал. І. Бунін "Обрыв Яйлы" [14, 342] Це вражаюче своєю художньою силою порівняння, ймовірно, не створить такого яскравого образу в уявленні читача, не знайомого з древньогрецькою міфологією.

Аналіз порівняльних конструкцій доводить, що когнітивна модель мовної репрезентації розумового порівняння також може бути зведена до схеми ДЖЕРЕЛО – ШЛЯХ – ЦІЛЬ, де, на відміну від метафори, елемент ШЛЯХ належить до зони мовної реалізації:

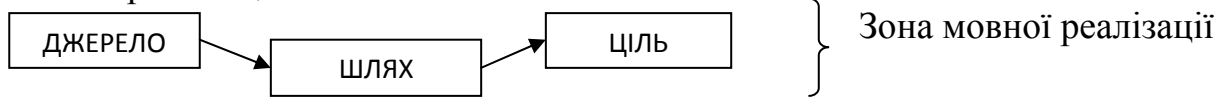

Схема 2. Когнітивна модель мовної репрезентації порівняння.

Елемент ШЛЯХ представляє собою з'єднувальну ланку між вихідним та кінцевим пунктами руху людської думки від предмету порівняння до прототипу порівняння, певні ознаки якого використовуються для порівняльної характеристики предмету порівняння. Зазнавши мовної реалізації, елемент ШЛЯХ "матеріалізує" встановлений людською думкою зв'язок між двома предметами, які в реальному житті ніяк не пов'язані один з іншим. В конструкції мовного порівняння таку функцію об'єктивації компаративних відносин здатні виконувати лексеми з компаративною семантикою (семантикою порівняння), певні граматичні та словотворчі засоби. Зважаючи на їх функцію, такі мовні засоби отримали статус структурних показників порівняння: "У метафор, на відміну від уподібнень, відсутні структурні мовні показники (наприклад, наявність слова like), які "запрошують" до того, щоб провести порівняння." [11, 222] З іншого боку, експлікація основи порівняння (в той чи інший засіб: або відповідною лексемою, або вказівкою на типову ситуацію) являє собою іншу диференційну рису порівняння, яка зумовлює глибинну відмінність споріднених порівняння і метафори.

Звертаючись до когнітивної моделі порівняння, можна припустити, що експлікація основи порівняння, так само як і структурний показник порівняння, є частиною елемента ШЛЯХ. Таким чином, елемент ШЛЯХ пов'язує елемент ДЖЕРЕЛО (прототип) з елементом ЦІЛЬ (предмет порівняння), по-перше,

матеріалізуючи компаративні відносини між ними, та по-друге, вказуючи на їх схожі ознаки. Відповідно до цього елемент ШЛЯХ можна розглядати як складну структуру: структурний показник порівняння можна вважати оболонкою, а експлікацію основи порівняння – внутрішнім наповненням.

Підкреслимо, що дослідження словотвірної репрезентації порівняння чисельно значно поступались рівню синтаксису. В деяких роботах терміни "метафора", "метафорична номінація" використовується в самому широкому сенсі, незалежно від того, за допомогою яких мовних механізмів відбувся перенос ознаки з одної сутності на іншу, як, наприклад, у дослідженні універсальних рис метафори видатного лінгвіста В. Г. Гака: "Такими [метафорами] являються різноманітні засоби вираження уподібнення, порівняння, наприклад, в російській мові: -образный, -морфный, -формный" [9, 13]. Це пов'язано з тим, що традиційно рівень словотвору користувався меншою увагою лінгвістів, ніж синтаксис, а також з певною специфікою цього мовного рівня.

Як відомо, будь-яка словотвірна конструкція (похідна одиниця) при порівнянні її з відповідною синтаксичною конструкцією характеризується в силу своєї природи "неоднаковим ступенем експліцитності при передачі окремих компонентів значення." [6, 72] Похідне слово виникає як результат згортання відповідного словосполучення або речення, отже, при репрезентації порівняння засобами словотвору деякі елементи логічного порівняння, які виражались експліцитно в синтаксичній конструкції, а сам факт їх наявності свідчив про приналежність даної конструкції до порівнянь, будуть залишатися поза зоною мовної реалізації. Таким чином, мовна репрезентація порівняння засобами словотвору призводить до виникнення певної конструкції, формальна структура якої (а отже, експліцитність її компонентів) вже не залежить лише від мовної інтенції мовця, а обумовлена правилами та обмеженнями самої словотвірної системи.

В нашій роботі особливу увагу ми намагаємось приділити дослідженню мовної реалізації диференціальних рис словотвірного порівняння, тобто експлікації когнітивного елементу ШЛЯХ, до складу якого входить показник компаративних відношень та основа порівняння. Враховуючи той факт, що похідна одиниця, будучи створеною на базі первинного номінативного знаку, має складну конфігурацію – зовнішню та внутрішню побудову, слід очікувати, що мовна реалізація елементу ШЛЯХ може відбутися або безпосередньо в зовнішній структурі похідного у вигляді певного словотвірного форманту або з меншим ступенем експліцитності у внутрішній структурі.

Стосовно випадків, коли йдеться про пряму експлікацію елементу ШЛЯХ, слід зазначити, що роль показника компаративних відношень відіграють певні форманти, які утворились від окремих лексем зі значенням порівняння, а отже, спроможні досить прозоро та однозначно відображати семантичний зв'язок між мотивуючим та мотивованим словом. Наприклад: (5) рос.: *стекловидный* – имеющий вид стекла; (6) укр.: *грибоподібний* – подібний до гриба.

Іншим джерелом інформації про значення лексеми є словарна дефініція, що надається в тлумачному словнику. Словарне тлумачення, яке "в ідеалі повинно містити той же самий набір сем, як і слово, що тлумачиться" [8, 463], фіксує значення, вживання та особливості слів, що є нормативними для носіїв даної мови.

Використання словарних тлумачень при дослідженні словотвірної семантики порівнянь обумовлюється, в першу чергу, високою об'єктивністю інформації, що надають тлумачні словники, які, до речі, було створено офіційно визнаними науковими закладами. Наприклад: (7) укр.: пухнастий – *схожий* на пух м'якістю або білим кольором; (8) рос.: овечий – *такой, как у овцы*, кроткий. Дані приклади належать до випадків, коли показник компаративних відношень знаходиться в словарному тлумаченні (*схожий, как*), що свідчить про порівняно менший ступінь експліцитності показника компаративних відношень.

Слід окремо підкреслити, що у деяких випадках відмічається відсутність показника компаративних відношень у словарному тлумаченні попри компаративну семантику похідного. Наприклад: (8) укр.: горіховий – 1) прикметник до "горіх"; 2) зроблений з деревини або плодів горіха (9) укр.: зміїтися – тягнутися, стелитися хвилястою, звивистою смугою, лінією; звиватися. Приклад (8) не дає прямої вказівки на порівняння, словарна дефініція свідчить про відносний характер прикметника. Дана похідна одиниця виникла як результат перекатегоризації ономасіологічної ознаки при переході від категорії предметності до категорії ознаки. Характер відношення, що його виражає прикметник, отримує конкретизацію лише в контексті [5, 187], таким чином, у зв'язку з певними іменниками актуалізуються досить різні варіанти відношень між предметами, в тому числі й компаративні: горіховий колір, світло-горіхові очі. Приклад (9) так само не містить експлікації порівняння, проте словарне тлумачення описує характерну ознаку руху прототипу порівняння (змії), на підставі якої відбулося порівняння.

Як бачимо з наведених вище прикладів, відсутність у словарній дефініції показника компаративних відношень може пояснюватись власне природою тлумачення. Як вже зазначалось, словарна дефініція повинна відображати той же самий набір сем, як і слово, що підлягає тлумаченню. Словарні дефініції, що відповідають цьому принципу, називаються лінгвістичними. Але залежно від специфіки об'єкту тлумачення можуть використовуватись як логічні, так і предметні дефініції, які описують значення слова, вказуючи на його зв'язки з іншими сутностями (як це має місце в прикладах 8, 9), або створюючи уявлення про нього за допомогою образних схем. В таких випадках об'єктивним доказом існування компаративності слугує словотвірне значення похідного. Наприклад: (10) рос.: лакейничать – 1) быть лакеем; 2) раболепствовать, угодничать. За відсутності експлікації порівняння безпосередньо в структурі похідного та в тлумаченні компаративну семантику підтверджує значення словотвірного форманту: "-нича-(ть) – совершать действие, свойственное лицу или животному, которые названы словами, от которых соответствующие глаголы образованы". Таким чином, роль показника компаративних відношень в окремих випадках переходить до словотвірного форманта.

Підведемо висновки до викладеного вище:

1) Той факт, що дослідження деяких аспектів словотвору певний час користувалось недостатньою увагою науковців, позначився на неоднаковому ступеню вивченості мовних метафор та порівнянь на рівні синтаксису та на рівні словотвору. Це призвело до невизначеності, термінологічної суперечливості та занадто широкого застосування дефініцій "метафора", "метафорична номінація" для

позначення похідних одиниць, зовнішня або внутрішня структура яких містять пряму вказівку на порівняння або на основу порівняння, що суперечить внутрішній природі метафори.

2) Когнітивна модель метафори свідчить про певний зв'язок між відсутністю мовної реалізації елементу ШЛЯХ, який символізує встановлений людською свідомістю певний зв'язок між окремими предметами, та такими глибинними ознаками метафори, як встановлення тотожності між порівнювальними сутностями, невизначеність схожих ознак, які лягли в основу асоціації.

3) Головними диференційними рисами мовних порівнянь слід вважати реалізацію структурного показника компаративних відношень та основи порівняння. Експлікація даних елементів логічного порівняння має, в свою чергу, прямий зв'язок з такими глибинними особливостями порівняння, що відрізняють його від метафори: порівняння створюють реальний образ предмету; образність, що притаманна деяким порівнянням, ні в якому разі не суперечить реальному становищу речей. Мовна реалізація когнітивного елементу ШЛЯХ сприяє досить значному когнітивному "навантаженню" мовних порівнянь, адже, як відомо, порівняння – головний засіб пізнання реального світу.

4) На рівні словотвору структурний показник компаративних відношень та основа порівняння реалізуються з різним ступенем експліцитності або безпосередньо в структурі похідного у вигляді словотвірного форманту, який походить від відповідної лексеми з компаративною семантикою, або в словарній дефініції у вигляді окремої лексеми, яка вказує на порівняння. Іноді обґрунтування приналежності похідного до порівнянь потребує певної процедури. Це відбувається через відсутність експлікації показника компаративних відношень у тлумаченні, коли про компаративну семантику об'єктивно свідчить словотвірне значення форманту.

Подальшим етапом дослідження словотвірної репрезентації порівняння можна вважати дослідження похідних одиниць, у внутрішній структурі яких поряд з компаративною семантикою виявляється значення кількості, інтенсивності, емоційності, та вивчення прагматичного аспекту цього явища.

Література

- 1. Арутюнова Н. Д.** Теория метафоры // В кн. Теория метафоры : сб. / пер. с англ. [и др. яз.] / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
- 2. Арутюнова Н. Д.** Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
- 3. Вежбицкая А.** Сравнение – Градация – Метафора // В кн. Теория метафоры : сб. / пер. с англ. [и др. яз.] / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
- 4. Дэвидсон Д.** Что означают метафоры // В кн. Теория метафоры : сб. / пер. с англ. [и др. яз.] / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
- 5. Земская Е. А.** Современный русский язык. Словообразование : учеб. пособ. для студ. пед. инст. по спец. № 2101 "Русский язык и литература". – М., "Просвещение", 1973. – 304 с.
- 6. Кубрякова Е. С.** Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
- 7. Лакофф Дж.** Когнитивное моделирование // В кн. Язык и интеллект: сб. / пер. с англ. и нем./ сост.

и вступ. ст. В. В. Петрова. – М.: Прогресс, 1996. – 416 с. **8.** Лингвистический энциклопедический словарь [гл. ред. В. Н. Ярцева] – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.: ил. **9.** Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – 176 с. **10.** Миллер Дж. А. Образы и модели, уподобления и метафоры. // В кн. Теория метафоры : сб. / пер. с англ. [и др. яз.] / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с. **11.** Ортони Э. Роль сходства в уподоблении и метафоре. // В кн. Теория метафоры : сб. / пер. с англ. [и др. яз.] / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с. **12.** Словарь русского языка: в 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. / [под ред. А. П. Евгеньевой]. – 2-ое изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981 – 1984. **13.** Словник української мови. Т. 2. – К.: "Наукова думка", 1971. – 552 с. **14.** Три века русской поэзии / [сост. Н. В. Банников]. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1986. – 750 с.: ил.

Аннотация

В статье исследуется языковая реализация процесса сравнения на уровне словообразовательной системы. Автор рассматривает дифференциальные черты сравнений и метафор, выделяет и сопоставляет когнитивные модели репрезентации метафоры и сравнения, анализирует возможные варианты языкового воплощения элементов когнитивной модели сравнения.

Summary

The article deals with the problem of language realization of mental comparison at word formation level. The author observes distinguishing features of simile and metaphor, describes and compares cognitive models of simile and metaphor. Different alternatives of the language realization of cognitive components of simile are analyzed.

Ключевые слова: процесс умственного сравнения, сравнение и метафора, когнитивная модель, словообразование, когнитивные компоненты сравнения, структурный показатель сравнения, основа сравнения.

Key words: process of the mental comparison, simile and metaphor, cognitive model, word formation, cognitive components of simile, structural indicator of comparison, base of comparison.